

KRISTÓ GYULA

A magyar nomádállamtól Szent István államáig*

E helyütt arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy vajon a magyaroknak egy vagy több államuk volt-e a középkor korábbi szakaszán. A felelet, amelyet az iskolai tananyag sugall és a történelmi közgondolkodás kifejez, egyértelmű és ellentmondást nem tűrő: a magyarok Szent István korában és révén jutottak államiságukhoz (legfeljebb néhányan Géza nagyfejedelemnek juttatnak ebben némi szerepet). Ezt fejezi ki az az állandó jelző is, az „államalapító”, amely István nevének szinte éppen olyan *epitheton ornansa* lett, mint a „szent” szó. Az elmúlt évtizedekben széles körben elterjedt az a felfogás, hogy a Szent István-i állam hosszú, közel százéves szerves fejlődés eredményeképpen mintegy alulról építkezve alakult ki, hiszen annak először gazdasági alapjai jöttek létre (a tulajdonviszonyok), majd ezen a gazdasági egyenlőtlenségen megfogyanva szökkentek szárba az ellentétes érdekű osztályok, s ezek antagonizmusa, kibékíthetetlen ellentéte szülte meg az államot. Ezt a tételt ezen elmélet ismert képviselője, Elekcs Lajos akként fogalmazta meg, hogy az állam létrejöttét „az osztályviszonyok kifejlődése (döntővé válása) határozza meg”. Ehhez a kritériumhoz azonban egyéb más feltételek is járultak, így például e nézet szerint csak azon népeknek adatik meg az államalapítás kiváltsága, akik meglehetősen előrehaladásra tettek szert életviszonyaik terén. Ugyancs a történész egyértelműen megfogalmazta: „ha a magyar honfoglalók igazi nomádok lettek (és maradtak) volna, s ha új területeiken más (letelepült és földművelő) népességgel szoros érintkezésbe, együttélésbe nem kerültek volna, államot sem alapíthattak volna”. Ez az elmélet foglalta magában azt a tételt is, hogy amilyen mértékben elmaradt a magyarok letelepültsége és földművelése a kárpát-medencei szlávoké mögött, olyan mértékben szorult rá a magyarság a szláv államszervezeti modell átvételére.¹ A másik elmélet, amely Györfly György nevéhez fűződik, csak annyiban mutat rokonságot az imént ismertetett nézettel, hogy szintén folyamatos átmenetet tételez fel a 10. századi Magyar Fejedelemség és a 11. századi magyar állam között, de markánsan különbözik attól mind abban, hogy a magyarokat nem hogy nem tekinti fejletlenebbnek a Kárpát-medencében élő szlávoknál, hanem azokhoz képest fejlettebbnek ábrázolja őket, mind pedig abban, hogy e másik elmélet nem tagadja a nomád alapokat, kifejezetten félnomád alapokról indítja a fejlődést, s ezen nézet szerint e kezdetleges, a személyi kötöttségek ereje által összetartott félnomád állam folytatódik a Szent István-i államban.²

Mellőzve a fogalmak kimerítő tisztázását, e helyütt meg kell elégednem egy kurta summázattal. Államon – röviden szólva – társadalmi méretekben érvényesülő uralmi rendszert, hatalmi koncentrátumot értek, olyan berendezkedést, amely a maga akaratát erőszak-szervezet révén érvényesíti. A nomádállam kifejezés mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalom ismert szakszava, olyan jelentős történészek használták, mint például A. M.

* Elhangzott Dallo stato nomade ungherese fino al regno del primo re Santo Stefano címmel Bolognában 1998-ban a Migrazione Magiara e Conquista della Patria című tudományos konferencián.

¹ Elekcs Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964. 29-31.

² Györfly, György: Autour de l'État des semi-nomades: les cas de la Hongrie. In: Études Historiques Hongroises. Budapest, 1975. 221-237.

Khazanov, vagy itthon Szekfű Gyula, Németh Gyula.³ A nomádállam a nomádok uralmi berendezkedését, hatalmi koncentrációját jelenti. De vajon lehet-e a nomádok esetében egyáltalán államról beszélni? Ezen a ponton tagadhatatlanul terminológiai kérdéssel szembesülünk. Ha tudniillik csak azt az uralmi berendezkedést tekintjük államnak, ami Nyugat-Európában kialakult, és csak annak ismérveit fogadjuk el az állam jegyeiként, akkor a szűrön nyilvánvalóan csupán egyetlen típusú állam fér át, a nyugat-európai. Minden más berendezkedés, amely ugyan hatalmi koncentrációt, de például nem mutat fel – Nyugat-Európa-hoz hasonló módon – a társadalom egészétől elvált közhatalmat, vagy nem a szigorú területiség alapján épül fel, nem minősül államnak. Az állam fogalmának szűkre vonása azt eredményezi, hogy a lehetséges állammodellek közül mindössze egyetlenegy sajátítható ki a maga számára az állam fogalmát, miközben a többi hatalmi koncentrációt kirekeszti annak érvényességi köréből. Holott valójában szerintem minden, társadalmi méretekben jelentkező uralmi berendezkedés esetén államról van szó, csak ezen államoknak mások és mások a sajátos ismertetőjegyeik.

Éppen ideje, hogy bizonyosságért a forrásokhoz forduljunk! A nomád türkök saját hatalmi koncentrációjukat *elnek* nevezték. Ezt a legváltozatosabb módokon törzsszövetségnek, birodalomnak, államnak, hatalomnak fordították, valójában az *el* nomád hatalmi szervezet. Igen ám, de a türkök a kínaiak birodalmát is *elnek* mondták, márpedig a kínai uralmi berendezkedés nem nomád hatalomgyakorlási forma. A lényeg ebben az, hogy a nomád türkök saját szemléletüket vetítették rá a nem nomád kínai hatalmi berendezkedésre, vagyis fogalmi szinten a kettőt azonosították a meglevő nyilvánvaló különbségek ellenére is (ezeket magam fentebb sajátos ismertetőjegyeknek mondtam). A Türk Birodalomban (a türk *elben*) és a türkök által szintén *elnek* mondott Kínai Birodalomban volt annyi közös vonás, ami a fogalmi azonosítást lehetővé tette, ez pedig az volt, hogy mindkettő társadalmi méretű hatalmi koncentrációnak számított. Ami mármint a forrásértelmezést a valószínűség szintjéről a bizonyosság magaslatára emeli, az az, hogy fordítva is működött a fogalmi identifikálás. A kínaiaknál a *kuo* szó saját államiságuk megnevezésére, a Kínai Birodalom megjelölésére szolgált. Nos, a kínai terminológia a *kuót* alkalmazta a nomád népekre is, így nevezve meg a legmagasabb nomád szervezési egységet, amely a *hszing* (a klán, azaz a nemzetiség vagy a törzs) és a *pu-lo* (a törzsszövetség) fölött állt.⁴ A kínaiak tehát a maguk államiságára utaló *kuo* minősítést megadták a legmagasabb szintű nomád uralmi formának, az *elnek*, vagyis kölcsönösen a legmagasabbra értékelték egymás hatalmi szervezeteit. Tették ezt annak ellenére, hogy ha valakik, akkor ők biztosan és pontosan tudták, hogy mekkora különbségek választják el egymástól a türk *el* és a kínai *kuót*. Vagyis a terminológiával azt juttatták kifejezésre: a másik fél saját területén meglevő uralmi rendszere a maguk fogalmi kategóriájával kifejezhető hatalomgyakorlási csúcsot jelent, vagyis a türkökre használt *kuo* a nomádok államát, a kínaiakra alkalmazott *el* pedig a letelepült népek birodalmát. A nomádállam (vagyis a nomádok körében kialakult államiság) fogalma tehát eurázsiai forrásanyag révén bizonyítható. Tudjuk, hogy a magyarok a honfoglalásig ezen eurázsiai stepperégióban laktak (sőt a honfoglalást követően ide történt betelepedésükkel ők csatolták időlegesen a Kárpát-medencét is a társadalmi értelemben vett stepperégióhoz).⁵ Egymást erősítő adatok sora révén arról is vannak ismereteink, hogy a magyarok szintén a stepperégió népeinek nomád életét

³ Khazanov, A. M.: *Nomads and the Outside World*. Cambridge University Press, 1984. 228-263.; Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Budapest, 1917. 17-19., 24. stb.; Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1991. 26., 30. stb.

⁴ Ecsedy, Hilda: *Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire*. Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hungaricae, 25. 1972. 249-261.

⁵ Györffy, György – Zólyomi, Bálint: *L'Aspetto del Bacino dei Carpazi e dell'Etelköz un millennio fa*. Rivista di Studi Ungheresi, 10. 1996. 23-44.; di Cave, Carlo: *L'Arrivo degli Ungheresi in Europa e la conquista della patria*. Fonti e letteratura critica. Spoleto, 1995. 51-168.

élték.⁶ Köz hely számba megy annak említése, hogy e térség népei rendre létrehozták a maguk uralmi szervezetét, *eljté*, azaz nomádállamát (legyen elég a hunok, az avarok és a kazárok példájára utalnom). Mindezek alapján nagyon is indokolt azt megvizsgálni: vajon a magyarok rendelkeztek-e saját nomádállammal történelmük egy meghatározott szakaszán?

A választ természetesen ezúttal is kizárólag a forrásoktól remélhetjük. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár 950 táján leírta, hogy a történelem színpadán saját néven és önálló politikai keretben megjelenő magyarok mint törzsszövetségi rendszerben élő nép bukkannak fel. Hét törzset alkottak, a törzsek élén – a császár szóhasználata szerint – vajdák álltak, vagyis törzsfők. Első vajdájuk Levedi volt. Ő maga is egynek számított a törzsfők közül, de mivel ő állt a törzsszövetség élén, első vajdának (azaz első törzsfőnek) tekintették. A császár nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „sem saját, sem idegen fejedlem felettük soha nem volt”, csak törzsfők voltak. A bizánci uralkodó által leírt – véleményem szerint a 830-840-es évekre vonatkozó – információ alapján a magyarokat a 9. század első felében olyan, laza törzsszövetségi keretbe összefogott népnek tekinthetjük, amely megfelel a kínai terminológia *pu-ló*jának (törzsi szövetségének), de nem éri el a *kuo* szintet. Ebben a rendszerben a törzsek jelentik az igazi szervezeti keretet, s az első vajdának, a törzsszövetség vezetőjének – nem lévén fejedlem – nincs igazán hatalma a törzsszövetség egésze felett, mindössze első volt az egyenlők között. Jelentős változás akkor következett be, amikor – feltevésem szerint a 850-es évek első felében – a kazár uralom alatt állt magyar nép vereséget szenvedett a kangar-besenyőktől, és két részre szakadt. Az egyik rész Perzsia vidékén, a Kaukázuson túl telepedett le, „a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzi nevezetű helyekre”. Itt találta meg a magyarokat a kazár kagán követsége. Levedi elutazott a kagánhoz, tőle azt az ajánlatot kapta, hogy a kazár függőség vállalása fejében a kagántól fejedelmi rangot nyer. Ezt Levedi nem fogadta el, s maga helyett egy másik vajdát (másik törzsfőt) ajánlott, Álmost vagy annak fiát, Árpádot. A császár tudósítása szerint a választás Árpádra esett, akit „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelven fejedelmé tettek. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek [magyaroknak] más fejedelmük sohasem volt, ettől fogva mindmáig ennek nemzetségéből lesz Turkia [Magyarország] fejedelme”.⁷

Ha ez a tudósítás nem is mentes minden torzítás gyanújától (így nagyon valószínű, hogy a magyarok első fejedelme nem Árpád, hanem apja, Álmos lett), alapján véve megbízhatóan mondja el a történetet, amit más források igazolnak. A történet magva pedig az, hogy a magyaroknál a fejedelemség, amely megfelel a türk *elnek*, illetve a kínai *kuónak*, a 850-es években kazár mintára jött létre, még pontosabban: a kazárok szerveztek a magyaroknál tőlük függő bábfejedelemséget. A kazár hatást a Magyar Fejedelemség megszületésében világosan mutatja a kazár típusú szakrális kettős fejedelemség átvétele, továbbá az új tisztség, a fejedlem, a künde nevének egyczése a kazárok harmadik méltóságával; vagyis a magyarokat a kazárok oly módon tagolták be a maguk uralmi rendszerébe, hogy fejedelmüket megtették egyszersmind a harmadik kazár méltóság birtokosának. 861-ben a magyar haderő a kazár sereg részeként a Krím-félszigeten harcolt, ami világosan mutatja, hogy a magyarok fejedelemsége tényleg betagozódott a Kazár Birodalomba. A kazárok azért emeltek a korábban is tőlük függő magyarok politikai szervezetének rangján, mert a kangaroktól elszenvedett vereséget követően komolyan fenyegetett az a veszély, hogy a magyarok teljesen kiválnak a kazár *el* keretéből, amint ez Transzkaukáziába szakadt részük esetén be is következett. A Levedi vezetésével nyugat felé tartó néprészt úgy tudták a kazárok benntartani birodalmukban, hogy a magyar törzsszövetséget Magyar Fejedelemséggé szervezték át, vagyis nomádállamot létesítettek a magyarok körében. (E korai időszakban az állam ismérvei sorában nem szere-

⁶ Kristó Gyula: Honfoglalás és társadalom. Budapest, 1996. 7-64.

⁷ Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Greek Text edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Washington, D. C. 1967. 172-181.

pel annak függetlenségé.) Persze, a kazár szándékon túl volt még egy döntő körülmény, amely nélkül magyar nomádállam nem jöhetett volna létre. Ez pedig az, hogy éppen ekkortájt vált a hét magyar törzs szövetsége más népeket maga alá vető formációvá. Egyrészt a kavarok csatlakoztak éppen ebben az időben a magyarokhoz. Ők nem egyenlő jogú tagjai lettek a magyar törzsszövetségnek, illetve a hamarosan megszerveződő Magyar Fejedelemségnek, hanem alávetettjei, katonái segédnépei. Ugyancsak mondhatjuk el a magyar szállásterülettel határos keleti szlávokról, akiktől a magyarok foglyokat raboltak és talán adót szedtek. A magyar nomádállam éppen úgy a hódításra, a zsákmányszerzésre épült, mint minden más olyan nomádállam, amelyet lovasnomádok alapítottak. A magyarok társadalmá szabadokból állt, ahol minden, fegyverforgatásra alkalmas férfi egyszersmind katona is volt. A Magyar Fejedelemség szolgánépességét az idegenek, a csatlakozott néplemek, a foglyok, a mindenkori szállásterület legizott óslakói alkották. Az erőszakot gyakorlók és az erőszakot elcsenvedők határvonala tehát a hét magyar törzs viszonylag kisebb létszámot kitevő tagjai, illetve a szolgáltatásokra kötelezett idegenek sokféle elemből összetevődő tömegei között húzódott. A szabad magyar nomádok (egyszersmind harcosok) egy életen át gyakorolt hadi foglalatossága, gyors lovaik, sebcs fjaik meghozták az eredményt: 860 után mind nagyobb területre terjedt ki a Magyar Fejedelemség fennhatósága. Két évtized alatt függetlencedtek a kazároktól, ezt követően saját gyarapodásukra indították egyre inkább nyugat felé irányuló kalandozó hadjárataikat.⁸ A magyar nomádállam fénykorát a 9. század utolsó és a 10. század első évtizedeiben élte, uralma hatalmas területen érvényesült, temérdek nép rettegett tőle, óriási zsákmány, megszámlálhatatlan fogoly igazolta a portyák eredményességét.

A magyar nomádállam állam volt, társadalmi méretekben érvényesülő hatalmi koncentráció, mégsem hasonlított azonban sem ahhoz az államtípushoz, amelyet keleten a kínaiak, sem ahhoz, amelyet nyugaton a frankok megvalósítottak. A nomádállam (és így a magyar nomádállam is) valós vagy fiktív rokonsági alapon épült fel, nem végezte el a nomád birodalom egyneműsítését sem etnikai, sem társadalmi, sem ideológiai vonatkozásban (azaz például nem írt elő kötelezően követendő vallást), a magántulajdon érvénye csak szűk körre terjedt ki, a földre pedig végképpen nem, a területi szempont az állam felépítésében nem játszott szerepet. Mindezek végeredményeként a nomádállamok sehol nem válhattak stabil, szilárd képződménnyé, hanem rövid életűek voltak; amilyen gyorsan létrejöttek (a külső szemlélő úgy látja: szinte a semmiből), éppen olyan gyorsan meg is szűntek. A magyar nomádállam hanyatlásának első, csalhatatlan jele, hogy 917-től kezdve egyazon esztendőben két irányban jártak portyázni a magyarok, vagyis a központi irányítás (amely a rövid életű stabilitást biztosította a nomád birodalmaknak) kezdett megszűnni. Ennek folyományaként egyre több vereség érte a magyarokat a zsákmány- és foglolszerző akciókban. Lassan elenyészett a szakrális kettős fejedelemségi rendszer is, a központi vezetés rovására újra a törzsek szerepe nőtt meg. A 10. század közepén a bizánci császár már azt írta, hogy a magyarok törzsei és a csatlakozott népek nem engedelmesskednek „a maguk fejedelmeknek”, vagyis a Magyar Fejedelemség széthullóban volt. Az egyes törzsek önálló külpolitikát folytattak, Gyula törzse például Konstantinápoly, a fejedelmi törzs – Taksony (vagy még inkább Géza) – Róma felé tájékozódott. Újra olyan helyzet állt elő, mint a 9. század elején, Levedi fellépését megelőzően. Nemhogy tényleges hatalmat gyakorló fejedelm nem állt a magyarok élén, de még első vajda sem. A 10. század második felében a magyarok nomád törzsi államok kereteiben éltek, az erős, egy központból irányított nomádállam helyét megannyi kis, törzsi szinten vegetáló nomádállam vette át. A steppén ekkor szokott jönni egy újabb, erős hódító, aki szőröstül-bőröstül bekebelezi, a maga csatlakozott népévé teszi a halódó vagy már meghalt nomádállamot.⁹

⁸ A magyar kalandozásokra lásd Fasoli, Gina: *Le incursioni ungare in Europe nel secolo X*. Firenze, 1945.

⁹ Minderre lásd Kristó, Gyula: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged, 1996. 107-203.; Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.

A Kárpát-medence azonban már nem maga a végtelen – idegen, külső tényezők által meg nem zavart – steppe, hanem annak csak legnyugatibb nyúlványa, ahol a 10. század végén a hódítás nem steppei nomád birodalom, hanem két keresztény császárság képében fejeződött. A végveszélybe jutott magyar törzseket, azaz az egész magyarságot az előtte a Kárpát-medencét megült lovasnomádok (a hunok, az avarok) sorsától csakis a két keresztény hatalom valamelyikével való megbékélés és megegyezés menthette meg. Ha voltak is 996 előtt kísérletek erre mind a Bizánci Birodalom, mind a Német-római Császárság irányában, a döntőnek e történelmi kiegészítést illetően az a házasság bizonyult, amelyet 996-ban Géza nagyfejedelem fia, Vajk-István és a bajor herceg leánya, Gizella kötött egymással. Ennek a házasságnak köszönhetően vett új irányt az egész későbbi magyar történelem. E frigy gyümölcse voltaképpen az új típusú, frank-német mintájú magyar állam megszületése is. III. Ottó német-római császár talán már a házasságkötés alkalmából lándzsát küldött Istvánnak, részint hatalmi jelvényként, részint a tőle való függés jeleként. Német fegyverek segítettek győzelemre 997-ben István hadait Koppány ellenében. Az új legitimitációt az a korona szolgáltatta, amelyet III. Ottó császár kegyéből és biztatására II. Szilveszter pápa küldött Istvánnak.¹⁰ A későbbi magyar hagyomány még pontosan érzékeltette ezt. A Képes Krónikában ezt olvashatjuk: a német lovagok „tanácsára és segítségével állítottak királyt a magyarok fölé, sok magyar nemest taszítottak rít szolgálásra, akik Koppány herceghez csatlakoztak, és a keresztiséget meg a hitet elutasították”.¹¹ Az új állam valamennyi életmegnyilvánulásában német példákat követett. Ez egyaránt tetten érhető István pénzverésén, törvényhozásán, oklevéladásán, közigazgatásán, egyházszervezetén.¹²

1000 körül a Kárpát-medencében új magyar állam született, ennek azonban nem voltak előzményei a régi nomádállamban. Az új állam teljesen új alapvetésen, szintén felülről vezényleve jött létre és terjedt el. Ez már nem vérségi, hanem területi elven állt, elvégezte saját népcinek etnikai, társadalmi, ideológiai egyneműsítését (például crószakot sem mellőzve terjesztette a kereszténységet), meghatározóvá tette a magántulajdont, kivált a föld magántulajdonát. Nem tűnik tehát igaznak az a tétel, hogy a magyar a világtörténelem egyetlen népe, amely nomádként szilárd, tartós államot tudott létrehozni. A nomád stabil állam megteremtésére a nomád uralmi viszonyok ingatag volta miatt eleve képtelen. A magyarok első állama, a nomádállam néhány évtizedes fennállás után halálra volt ítélt. A második magyar államot, amely immár valóban tartósnak bizonyult, vagyis a Szent István-i államot viszont éppen nem a nomád magyarok alkották meg, hanem a nomád magyarokkal szemben a német viszonyokat magyar talajba átültető Szent István és annak német támazai. A műtét azonban nem sikerült, nem sikerülhetett tökéletesen. Mivel a magyarság mögött a Szent István-i új államalapítás idején már sok évszázados nomád múlt állt, az új berendezkedés hiába tagadta ezt meg, ennek a régi rendnek a nedvei még sokáig benne keringtek a társadalom hajszálereiben, s ez lehetetlenné tette a tökéletes illeszkedést. A későbbi magyar történeti fejlődés sajátosságai éppen abból a kettősségből vezethetők le, amit a keleti típusú nomádállam és a nyugati, európai típusú állam kettőssége, egymásra rétegződése (és a mögötük álló, eltérő történelmi tradíciók, gondolkodásmód és mentalitás) testesített meg. A magyarságnak tehát az első ezredforduló ideje óta úgy kellett állandóan Európához (Nyugat-Európához) illeszkednie, hogy Szent Istvántól kezdve része volt ugyan Európának, de mindenkor eléggé messze állt arról, hogy azzal teljesen egyneművé váljék.

¹⁰ Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996. 2 41-51.

¹¹ Scriptores rerum Hungaricarum. I. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937. 297.

¹² Kristó, Gyula: Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Budapest, 1993. 64-69.; Kristó, Gyula: Die Entstehung der Komitatsorganisation unter Stephan dem Heiligen. In: Études Historiques Hongroises. I. Budapest, 1990. 13-25.